

Sonaxanım Məmmədova
ADU

**EKVIVALENTSİZ LEKSİKANIN İFADƏ EDİLMƏSİ
(N.NƏRİMANOVUN “BAHADIR VƏ SONA” ROMANININ
FRANSIZ DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ ƏSASINDA)**

Açar sözlər: *tərcümə, realiya, roman, ekvivalent.*

Keywords: *translation, reality, roman, adequation.*

Ключевые слова: *перевод, реалия, роман, эквивалент.*

20-ci əsrin 30-cu illərindən indiyədək bir çox fransız ədibin əsərləri Azərbaycan dilinə çevrilərək kütləvi surətdə nəşr edilmişdir. Müəyyən qüsurlarına baxmayaraq bu tərcümələr Azərbaycan oxucusunun Fransa həyatı və mədəniyyəti ilə tanış olmasında böyük rol oynamışdır. Bununla müqayisədə Azərbaycan dilindən fransız dilinə çevrilmiş əsərlər azlıq təşkil edir. Bu baxımdan Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanının fransız dilinə çevrilərək Fransada nəşr olunması (Editions Kapaz) təqdirəlayiq haldır.

Təhlilə keçməzdən qabaq qeyd olunan tərcümə haqqında ümumi məlumat vermək yerinə düşər. Böyük ədibin əsərini fransız dilinə ADU-nun Tərcümə fakültəsinin məzunu, Fransa Prezidentinin tərcüməçisi Elvin Abbasbəyli çevirmişdir. İlk sətirlərdən məlum olur ki, mütərcim hər 2 dili yüksək səviyyədə bilir və romandakı kontekstual mənalara dəqiq ifadə etməyə nail olub. E. Abbasbəylinin Azərbaycan ədəbiyyatındakı ilk romana müraciət etməsi özlüyündə işin əhəmiyyətini artırır.

Ekvivalentsiz leksikanın tərcümədə verilməsi problemi hər zaman mövcud olmuşdur və bu, özünü bədii tərcümə sahəsində daha aydın göstərir. Tərcümə qohum olmayan xalqların dillərindən edildikdə məsələnin ciddiliyi daha qabarıq şəkildə ortaya çıxır.

Rus dilçisi V.Komissarov ekvivalentsiz leksikaya mənbə dilinin hədəf dildə müvafiq qarşılığı olmayan vahidlərini aid edirdi. Nəzəriyyəçi alim bu qəbildən olan leksik vahidlərə coğrafi adları, xüsusi isimləri, müəssisə və təşkilat, qəzet və jurnal adlarını, milli-mədəni dəyərləri ifadə edən sözləri, habelə başqa xalqlara tanış olmayan anlayışları və realiyaları daxil edirdi. Alim bu tip ifadələrin tərcüməsi üçün transliterasiya və kalkalardan istifadəni, həmçinin izahlı tərcüməni tövsiyə edirdi. O, qeyd edirdi ki, bəzi hallarda hədəf dilin mənacə yaxın sözlərindən istifadə də məqbul sayılır [3, 256].

XVII əsrin böyük fransız nəzəriyyəçisi Pyer-Daniel Üe hesab edirdi ki, tərcüməçi yeni söz ixtira etməməli, mətnin sonunda və ya mətn daxilində tərcümə olunmayan sözün izahını verməlidir [4, 112]. Bu fikir Fransada indi də aktuallığını tam itirməyib.

Tədqiqata cəlb edilən həcmcə nisbətən kiçik olan romanda XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində Qafqaz həyatına dair çox sayda leksemlər yer alır. Bunların çoxu fransız oxucusu üçün naməlumdur. Məsələn,

Axır qiyməti: arşını dörd manatdır [1, 3].

Le dernier prix est quatre manats pour un mètre. [2, 14].

Burada tərcüməçinin *arşın* sözünü nə üçün *metrlə* ifadə etdiyini bilmək maraqlı olardı. Düzdür, tərcümə zamanı hədəf dilin mənaca oxşar sözlərindən istifadə etmək mümkündür. Lakin *arşın* və *metr* tamamilə ayrı ölçüləri ifadə etdiyi üçün onların birinin digəri ilə əvəzlənməsi çox da doğru deyil. Bu ifadəni elə *archine* (archyne) şəklində çevirərək semantik izahını vermək daha doğru olardı (məs., bu ölçü vahidi rus dilində işlənir).

Cümlədəki digər realiya isə *manatdır*. Tərcüməçi bu ifadənin də pul vahidi olduğunu ayrıca izah şəklində vermişdir. Bir məqamı xatırlatmaq yerinə düşər ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatında (daha doğrusu, XIX əsrin ortaları - XX əsrin 30-cu illərinədək) işlənən *rubl* (danışiq dilində rublə) sözü 1930-50-ci illərdəki nəşrlərdə bəzən manatla əvəzlənib. Sonrakı illərdə, o cümlədən müstəqillik vaxtı təkrar nəşr zamanı sonuncu variant saxlanılıb. "Bahadır və Sona" romanının əlyazması bizim üçün əlçatan olmadığı üçün ədibin manat, yoxsa rubl ifadəsini işlətdiyi məlum deyil.

Bəs sizlərdən heç müsəlman varmı? [1, 4]

Et, y-a-t-il des musulmans parmi vous ? [2, 14]

Tərcüməçinin eyni səhifədəki *müsəlman* sözünün ayrıca izahını verməsi də təqdirəlayiq haldır. İlk baxışdan buna ehtiyac duyulmur. Çünki *musulman* sözü heç bir fransız və ya ümumiyyətlə avropalı üçün yad deyil. Lakin bu kontekstdə sözün mənası bir qədər daralaraq milləti ifadə edir. Fransız oxucusu ötən əsrin ilk onilliklərində Qafqazda müsəlman dedikdə yalnız azərbaycanlıları nəzərdə tutulduğunu bilməsi o qədər də inandırıcı deyil. Tərcüməçi kontekstual mənanı səhifənin sonunda izah edərək oxucuda yanlış ümumiləşdirmənin yaranmasının qarşısını almışdır.

Eyni analogiya *türk dili* ifadəsinə də aiddir: "... *türkcə dəxi yaxşı bilir və hətta yazır da.* [1, 4]. *En plus, elle parle bien le turc et elle l'écrit aussi* [2, 16].

Müasir fransız oxucusu türk dili dedikdə müasir Türkiyə Respublikasının rəsmi dilini nəzərdə tutur. Bir fransızın dilimizin ötən əsrin 30-cu illə-

rinədək türk dili adlandırıldığını bilməsi ehtimalı azdır. Bunun tərcümədən kənarında oxucuya izah edilməsi daha bir çaşqınlığın qarşısını almağa kömək edib.

Bahadırın atası qədim bəylərdən olub, dolanacağı ancaq müllərinə bağlıydı [1, 6].

Le père de Bahadır était un de ces anciens beys qui gagnait sa vie grâce à ses propriétés [2, 18].

Tərcümə zamanı qarşıya çıxan ekvivalentsiz leksikaya daha bir nümunə *bəy* sözüdür. Fransız dilinin başlıca istinadmənbəyi olan “Larousse” və “Robert” lüğətlərində bu sözün Osmanlı dövlətində mövcud olmuş vəzifə və ya iyerarxiya (vassal) olduğu göstərilir (Titre porté autrefois par les officiers supérieurs de l'armée ottomane et les hauts fonctionnaires. Titre de souverains vassaux du Sultan).

Tərcüməçi bu realianın izahını Vikipediyadakı kimi (*chef de clan*) vermişdir ki, bu da romanın məzmunu ilə tam səsləşmir. Bizcə, tarixizmin izahı “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndəki kimi verilsəydi fransız oxucu üçün daha aydın olardı: “Tarixən Qafqazın müsəlman əhalisi arasında zadəgan təbəqəsinə mənsub olan, zəngin, irəli gələn şəxs”. Halbuki fransız lüğətlərindəki *bey* sözü mənə etibarlı ilə Azərbaycan dilinin *bəylərbəyi* tariximizə daha yaxındır (Keçmişdə İranda və Azərbaycanda vilayət hakimi - ADİL).

Romanın tərcüməsində toponimlərlə bağlı da çox sayda ekvivalentsiz leksikaya rast gəlirik. Bunların da hamısının səhifənin sonunda izahı verilmişdir.

Yusif tiflisli məşhur dövlətli erməninin oğlu idi [1, 7].

Yusif était le fils d'un riche arménien de Tiflis[2, 21].

Səlimənin əri Məngilisdə olurdu [1, 8].

Le mari de Sélimé habitait à Mengilis[2, 21].

Saat altıda "Qocur" adlanan qalığa çatdılar [1, 37].

A 18 heures, ils ont atteint le refuge « Gotchour »[2, 68].

Həqiqət, kağız yazmışdın Hacıkəndə gedəcəyəm, getdinmi? [1, 48].

C'est vrai, dans ta lettre, tu disais que tu allais partir pour Hadjikend[2, 86].

Getdim, bir həftədən çox orada qaldım. Ondan sonra gəlib Gəncədə bir həftə qalıb getdim Şirvana [1, 49].

Ensuite, je suis rentré à Gandja ou j'ai passé une semaine avant d'aller au Chirvan[2, 87].

Bəs Badkubəyə gedə bilmədin? [1, 53].

Mais, est-ce que tu as pu aller à Badukuba ? [2, 94].

Mütərcimin *Tiflis* və *Badukuba* versiyalarını tərcümə mətninə gətirərək ayrıca izahını verməsi təqdirəlayiqdir. Çünki, bu fransızdilli oxucunun 2

şəhərin tarixi adlarını da bilməsinə şərait yaradır. Maraqlıdır ki, romanda *Badukubə* deyil, *Badkubə* variantından istifadə edilib. Görünür, Nərimanov qəhrəmanların danışq tərzini oxucuya daha yaxşı çatdırmaq üçün bu variantı əl atıb. Gürcüstan paytaxtının (daha doğrusu Tiflis quberniyasının) sakinini bildirən ismi (tiflisli) isə mütərcim xüsusi isim formasında vermişdir ki, bu da tərcümədə sərbəstlik prinsipi ilə ziddiyyət təşkil etmir. Müasir fransız dilində Tbilisi sakinini ifadə etmək üçün *tbilissien(ne)* sözü işlədilir ki, mütərcim haqlı olaraq bu ifadədən istifadə etməyib.

Mütərcim qəzetlərdən birinin adını verərkən [c] səsini ənənəvi olaraq *dj* şəklində deyil, elə orijinaldakı kimi vermişdir. Bu məsələ ölkəmizdə çox ciddi müzakirə mövzudur. Bir qrup tədqiqatçı xüsusi isimlərin olduğu kimi saxlanmasını, başqa bir qrup isə transliterasiya edilməsini təklif edir. Birincixəttin tərəfdarları əlifbamızın Avropa dillərində olduğu kimi, latın qrafikasına keçdiyini əsas götürürlər. İkinci xəttin tərəfdarları isə Azərbaycan dilindəki bəzi səslərin Avropa dillərində olmadığını əsas gətirirlər. Oxşar problem Türkiyədə də mövcud olmuş, lakin onlar ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən orijinalı olduğu kimi saxlamağa qərar vermişdirlər. Bununla belə, türk dilində bu gün də eyni adın 2 formada yazılmasına rast gəlmək mümkündür (Marks - Marx). Fransız dilində isə, bir qayda olaraq, latın qrafikalı dillərdə olan xüsusi isimlər olduğu kimi saxlansa da, diakritik işarələr atılır.

"Tərcüman" qəzetəsinin axırıncı nömrəsini oxudunmu? [1, 18].

As-tu lu le dernier numéro du journal Tercuman ? [2, 38]

Digər qəzetin adının tərcüməsində isə ənənəvi üsuldan istifadə edilmişdir:

"Kəşkül" qəzetəsi alırsanmı? [1, 21].

Est-ce que tu achètes le journal Kechkul ? [2, 42].

Tərcümə mətnindəki qəzet adları barədə əksər xüsusi isimlər kimi səhifənin sonunda izah verilib.

Sabahı günü troyka qapıda hazır oldu [1, 26].

Le lendemain, le troïka l'attendait devant la maison[2, 39].

Bizcə, tərcüməçi sırf rus həyat tərzinə aid olan *troyka* sözünün ayrıca izahını versəydi yerinə düşərdi. Çünki mətnə bu realıyanın mənası bir qədər çətin anlaşılır. Fransız dilində axtarış sistemlərində *troïka* yazdıqda nəqliyyat vasitəsini bildirən məna çıxmır. İfadənin elə Vikipediya da izahını səhifənin sonunda vermək kifayət edərdi (*La troïka est soit une voiture hippomobile, soit un traîneau sur patins, dont l'attelage nécessite trois chevaux*).

Romanda Avropaya, daha doğrusu xristian dininə aid bir xüsusi isim də yer alır: *Xristian dinini intişar edənlər bir Lüterin çıxmağına səbəb olan kimi müsəlman aləmi də öz Lüterini gözləyir* [1, 17].

16-cı əsrin məşhur alman teoloqunun adının çəkilməsi avropalı oxucunun nəzərində romanın əhəmiyyətini daha da artırır: *“comme les personnes qui ont contribué à la diffusion du christianisme sont à l’origine de l’arrivée de Luther, le monde musulman attend le sien”* [2, 32].

Tərcüməçi 2 dəfə Lüter adını işlətmək yerinə təkrardan qaçmaq üçün *sien* mənsubiyyət əvəzliyindən istifadə etmişdir ki, bu da məzmunə xələl gətirmir.

Romanda dinlə bağlı olan leksikaya da kifayət qədər çox rast gəlinərsə də, bunları tərcümədə xüsusi çətinlik yaradan leksik vahidlər qrupuna aid etmək doğru olmaz.

Bəli, doğru buyurursunuz, xalq ancaq mollalara inanır [1, 18].

En effet. Le peuple croit aux mollahs[2, 32].

.... düz getdim Tiflisə, böyük axundun yanına [1, 32].

.... je suis allé directement chez le grand Akhound à Tiflis... [2, 66].

O, qazının işidir [1, 32].

C’est au cadı de s’occuper de cette affaire[2, 67].

Qeyd etdiyimiz leksik vahidlərlə fransız oxucusu hər gün qəzet səhifələrində, saytlarda və televiziya ekranında qarşılaşdığı üçün əlavə izaha zərurət yoxdur.

Yekunda qeyd edə bilərik ki, tərcümə əsasən uğurlu alınmış, dil səlisdir. Tərcüməçi orijinalda olan ekvivalentsiz leksikamı fransız dilində doğru ifadə etməyə əsasən nail olub. Bir neçə xırda uyğunsuzluq tərcümənin ümumi məhiyyətinə xələl gətirmişdir, süjet xəttinin və romanda təsvir edilmiş hadisələrin fransızdilli oxucu tərəfindən aydın qavranılmasına mane olmur. Ən başlıcası, bu tip əsərlərin Avropa dillərinə (təkcə fransız deyil) çevrilərək yayılması xalqımızın zəngin ədəbiyyatı və mədəniyyətini qlobal miqyasda tanıtmaya xidmət edər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Nərimanov N. Bahadır və Sona. Bakı, 2004
2. Narimanov N. Bahadır et Sona. Paris, 2018
3. Комиссаров В. Н. Теория перевода. Москва, 1990
4. Ballard Michel, D’Hulst Lieven. La Traduction en France à l’âge classique. Lille, 1996
5. <https://cecile.ch-baudry.com/category/caucase/azerbaidjan/>

Sonaxanim Mammadova

Summary

Translating non-equivalent lexis (based on the translation of the novel “Bahadır and Sona” by Nariman Narimanov translated into French)

The article studies the difficulties of translating non-equivalent lexis from the Azerbaijani language into French. As it is known, onomastic units belong to this lexical area: personal names, toponyms, names of newspapers and magazines, national realia, etc. Based on the above mentioned examples from the French translation of the novel by Nariman Narimanov, the article reveals in comparison with the original the ways and methods of translating the non-equivalent lexis in terms of the correct perception by a foreign-language reader.

Сонаханым Мамедова

Резюме

К вопросу о переводе безэквивалентной лексики (на основе перевода на французский язык романа Н.Нариманова «Бахадур и Сона»)

В статье на материале французского перевода романа Н.Нариманова «Бахадур и Сона» рассмотрены трудности перевода безэквивалентной лексики с азербайджанского языка на французский язык. К данной лексической сфере, как известно, относятся ономастические единицы: личные имена, топонимы, названия газет и журналов, национальные реалии и пр. На основе приведенных примеров из французского перевода романа Н. Нариманова в сопоставлении с оригиналом показаны пути и способы передачи в переводе безэквивалентной лексики с точки зрения верного восприятия оригинала иноязычным читателем.

Rəyçi: fil.f.d.V.Seyidova